

כנס קצרין לארכיאולוגיה

כנס רביעי | יוני 2016

בנושא חשיפות וחדשות בעתיקות הגולן

פארק קצרין | צילומים: רינה נגילה

שמריה גוטמן חופר בגמלא
צילום: (ימין) דני שיאון | (שמאל) רפי פרנקל

4

סקירת הפעילות הארכיאולוגית בגולן 2015

ד"ר אליעזר שטרן ואורן זינגבוים, רשות העתיקות

5

אחרית ימי הביניים בגולן - מבט מחודש

גלעד צינמון, רשות העתיקות

6

חוף כורסי: עונת החפירות הראשונה

ד"ר חיים כהן ופרופ' מיכל ארצי, המכון ללימודי ים ע"ש רקאנטי, אוניברסיטת חיפה

8

חפירות בית צידה

פרופ' רמי ערב, אוניברסיטת נברסקה, ארה"ב

10

שדה הדולמנים של שמיר

אורי ברגר ורונון שרון, רשות העתיקות

11

יחסים חברתיים-כלכליים בגולן בתקופה הרומית

ד"ר מיכאל אזבנד, המכון לארכיאולוגיה ע"ש זינמן, אוניברסיטת חיפה

12

יוצאים מסוסיא - האל פאן ושאר חידושים בעיר ומחוץ לשעריה

ד"ר מיכאל איזנברג, המכון לארכיאולוגיה ע"ש זינמן, אוניברסיטת חיפה

14

ביצורים מנדטוריים בגולן ושוליו - מבט ארכיאולוגי על היסטוריה עכשווית

ערן מאיר, המכון לחקר הגולן

15

שמריה גוטמן (1996-1909) וגמלא

צביקה יבור, ארכיאולוג מחופרי גמלא

16

המילה האחרונה על המטבע של גמלא

ד"ר דני שיאון, רשות העתיקות

17

ימיה האחרונים של גמלא - היסטוריה, ארכיאולוגיה ומה שביניהם

יובל גור, רשות העתיקות

18

גמלא - מצדה של הגולן?

פרופ' חיים בן דוד, המכללה האקדמית כנרת

תוכן

צילום השער: מסכת פאן,
באדיבות אוניברסיטת חיפה
שער אחורי: רינה נגילה
עריכה: רמונה בר לב
עיצוב גראפי: דניאלה שאול
הגשה לדפוס: U2
הפקה: ברוך כהן הפקות

קצרין, תשע"ו, 2016

תוכנית הכנס

9:30 דברי פתיחה

יעל שטרסברג אוצרת מוזיאון עתיקות הגולן
דימי אפרצב ראש מועצה מקומית קצרין
דרור ברשד ארכיאולוג מרחב צפון, רשות העתיקות

9:50 מושב ראשון **חדשות בעתיקות הגולן**

יו"ר: **שריה פרידמן** דוקטורנט באוניברסיטת בר אילן, מושב נוב

סקירת הפעילות הארכיאולוגית בגולן 2015

ד"ר **אליעזר שטרן** ארכיאולוג מחוז צפון, רשות העתיקות

אחרית ימי הביניים בגולן - מבט מחודש

גלעד צינמון רכז חינוך וקהילה, רשות העתיקות
חוף כורסי: עונת החפירות הראשונה

פרופ' **מיכל ארצי** וד"ר **חיים כהן**, המכון ללימודי ים ע"ש רקאנטי, אוניברסיטת חיפה

11:00 **טקס הסבת שם המכון ע"ש יצחק שמיר**

במלאת 100 שנים להולדתו

12:00 מושב שני **מעבירים הילוך בחקר הגולן**

יו"ר: ד"ר **משה הרטל** לשעבר ארכיאולוג הגולן

חפירות בית צידה

פרופ' **רמי ערב** אוניברסיטה, אומהה, ארה"ב
שדה הדולמנים של שמיר

אורי **ברגר** מפקח גליל מזרחי, רשות העתיקות

יחסים חברתיים-כלכליים בגולן

בתקופה הרומית

ד"ר **מיכאל אזבנד** המכון לארכיאולוגיה ע"ש זינמן, אוניברסיטת חיפה

יוצאים מסוסיתא - האל פאן ושאר חידושים

בעיר ומחוז לשעריה

ד"ר **מיכאל איזנברג** המכון לארכיאולוגיה ע"ש זינמן, אוניברסיטת חיפה

ביצורים מנדטוריים בגולן ושוליו

- מבט ארכיאולוגי על היסטוריה עכשווית

ערן **מאיר** המכון לחקר הגולן

13:45 הפסקה וכיבוד

14:15 מושב שלישי **לזכרו של שמריה גוטמן במלאת**

20 שנה לפטירתו ו-40 שנה לחפירות גמלא

יו"ר: **אורי הייטנר** חוקר במכון לחקר הגולן, קיבוץ אורטל

שמריה גוטמן וגמלא

צביקה יבור ארכיאולוג מחופרי גמלא, קיבוץ כפר החורש

המילה האחרונה על המטבע של גמלא

ד"ר **דני שיאון** ארכיאולוג ונומיסמט, רשות העתיקות

ימיה האחרונים של גמלא

- היסטוריה, ארכיאולוגיה ומה שביניהם

יובל **גור** מפקח גליל מערבי, רשות העתיקות

גמלא - מצדה של הגולן?

פרופ' **חיים בן דוד** המכללה האקדמית כנרת

15:45 סיום הכנס

16:00-17:30 חפירה ארכיאולוגית (בהרשמה מראש) בפארק קצרין

גמלא - מצדה של הגולן?

חיים בן דוד

המכללה האקדמית כנרת
 bendavidhm@gmail.com

▼ גמלא - החומה וראש הצוק | צילום: דני שיאון

הרצאה זו באה לבחון, דרך שילוב של הממצא הארכיאולוגי עם המידע ההיסטורי, את ימייה האחרונים של גמלא. מחד גיסא, הממצא הארכיאולוגי והתפזרות המרחבית שבה נמצא, מאידך גיסא, תיאורו של יוסף בן מתתיהו בספרו 'מלחמת היהודים ברומאים'.

ההתמקדות בתפזרות הגיאוגרפית-מרחבית של הממצא הארכיאולוגי מאפשרת לנו לנסות לשחזר את השינויים בתפקודי היחידות הארכיטקטוניות, בעיקר בשטחים A-1 G, ומכך להסיק על התנהלותם של מגיני גמלא אל מול הרומאים הצרים עליה.

קודם לדיון ראוי לומר כי מדובר למעשה בתרגיל מחשבתי, המבוסס על הנחות יסוד שלא כולן מוכחות ומוחלטות.

במהלך ההרצאה אסקור את שתי השיטות לשמירת הממצאים הקרמיים בהן נקטו החופרים תוך כדי מהלך החפירה, ואציג את עבודתה של אנדריאה ברלין, גמלא 1 פרסום שטחים B ו-R, כדוגמה לניתוח ממצאים במרחב גיאוגרפי נתון.

אסקור מקצת הממצאים, המצביעים על התכנסותם של הפליטים לעיר, על מיקום שטחי החפירה ועל משמעותם לניתוח התנהלות תושבי גמלא בערוב ימיה. כל זאת, תוך השוואת שטחי חפירה, בהם נקטו החופרים שיטת שמירה שונה.

נסיים בסקירת ימיה האחרונים של גמלא, תוך התבוננות והתמקדות בשטחים צמודי החומה, A-1 G, ובמבנה 1700, שיאפשר לנו לשחזר את התנהלותם של מגיני החומה בימי הקרב האחרונים.

ימיה האחרונים של גמלא - היסטוריה, ארכיאולוגיה ומה שביניהם

יובל גור

רשות העתיקות
yuvalgur2@gmail.com

בקצרין נערך סקר לתוכנית המתאר הכוללנית של העיר. בסקר תועדו שרידים רבים וכן מספר אתרים. כתוצאה מהסקר נכתבו המלצות לתכנון השכונות השונות.

המועצה האזורית גולן קידמה בשנה האחרונה שני פרויקטים ארכיאולוגיים עיקריים:

דיר עזיז ליד מושב כנף - בוצעו פעולות חפירה ושימור על ידי משלחת רשות העתיקות, ובימים אלו הוחל בפיתוח האתר לצד המשך פעולות השימור והאוצרות.

עין קשתות (אום אל קנטיר) - הסתיים השלב הראשון בקימום בית הכנסת העתיק על ידי משלחת מאוניברסיטת בר אילן, וכן הוחל בתכנון הפיתוח של מרחב בית הכנסת ושל מכלול המעיין.

קצרה היריעה מלפרט את מכלול הפעילויות גם בתחום השימור והפיתוח. בהרצאה נסקור בקצרה חלק מן הפרויקטים שבוצעו בשנה האחרונה.

דיר עזיז | צילום: באדיבות רשות העתיקות

במהלך השנים האחרונות עובר הגולן תהליך פיתוח נרחב, הכולל הרחבת היישובים ופיתוח תשתיות מקומיות ואזוריות. בנוסף, במסגרת הגדלת הנחלות והגדלת תקן נחלה, מתבצעים פיתוח והרחבת המרחב החקלאי. גם פיתוח חקלאי זה מחייב הגדלת התשתיות האזוריות.

אי לכך התקיימו במהלך השנתיים האחרונות חפירות רבות ובהם: **חורבת עשה** נמצא יישוב נרחב שעיקרו בתקופת ההלניסטית עד הביזנטית, ובו עדות למספר בתי יוצר לכלי חרס; **אפיק** נמצאה כתובת חשובה ובה אזכור לשמות שנמצאו על עמוד ברחבה המרכזית בסוסיא.

בצפון הגולן נערכו מספר חפירות: בשולי היישוב היטורי סחיתא, אשר עיקרו ממזרח לגד; באתר היטורי חורבת זמל ליד בוקעתא; ובחורבת חוורת שמצפון לכפר מסעדה.

גם השנה המשכנו בביצוע חפירות ארכיאולוגיות חינוכיות במסגרת הפרויקט של בתי הכנסת:

חספין בה נחשף מבנה מהמאות ג'-ד' לסה"ג, שייתכן והוא עדות למיקומה של חספיה היהודית; **קצרין** בשטח הפארק נמצא מבנה מהמאות ג'-ו' וכן מספר שברי כלי אבן; **מגדוליא** במסגרת חפירתו של ד"ר מיכאל אזבנד בתחום בית הכנסת הנחשף במקום.

בדרום הגולן נערכה חפירה בסמוך לנחל רוקד בו נמצאה מצודה מהתקופה ההלניסטית והרומית, שייתכן והינה עדות למערך ההגנה של סוסיא.

פרויקט הרחבת הנחלות הביא בשנים האחרונות לתנופה בביצוע סקרי פיתוח בשטחים שאינם מוכרים. בסקרים השונים נמצאו שרידים רבים בהם דולמנים, רגמים, קירות שדה וכן מספר אתרים. הסקר המקיף ביותר בתחום זה היה עבור המועצה האזורית במרחב צומת נטור.

עין קשתות - ההיכלית | צילום: באדיבות רשות העתיקות

סקירת הפעילות הארכיאולוגית בגולן 2015

אליעזר שטרן ואורן זינגבוים

רשות העתיקות
eliezer@israntique.org.il
zingnov41@gmail.com

▲ הכניסה למכלול A בשטח A מחצר מרוצפת - מבט למזרח

כלי זכוכית רבים, כלי אבן לשחיקת גרעינים, עליים לכתישה וקדרות לשחיקה. בחפירה נמצאו גם חפצים אישיים ובהם מטבעות מברונזה ומזכוכית, שברי צמידים, סיכות ועוד.

סופו של האתר עם יישובו ככפר סורי והקמת מוצב צבאי.

▼ קורה - שני צלבים מלטזים ובמרכז סימן כריסטוס - פריט נוצרי ששולב מחוץ להקשרו בקיר ממלוכי - מבט לצפון

במהלך חודש יולי 2013 נערכה חפירת הצלה ארכיאולוגית בשטח של 150 מ"ר במטעים של נווה אטי"ב באתר עתיקות תלג'ית. האתר הקדום הוכר עד כה מסקרים ארכיאולוגיים שנערכו בצפון הגולן.

זוהי החפירה הראשונה באתר, שהתגלה כיישוב רב שכבתי שראשיתו במאה ה-1 והמשכו עד למלחמת ששת הימים. בשטח שנחפר נחשפו שלושה מבנים להם ספי כניסה מעוצבים, חצרות מרוצפות ושני משקופים מעוטרים בצלבים שנמצאו במפולת. ייתכן ופריטים אלו הובאו במאה ה-1, עם הקמת המבנה הקדום, מאתר ע'סני (בני ערב שהתנצרו וחיו בגולן) קרוב, כגון: באב אל-הוא או דארת אברהם, ושולבו בשימוש משני במבנה מימי הביניים. ייתכן אף שהפריטים בעלי הסמנים הנוצריים הובאו מחלק אחר של האתר שטרם נחקר.

בחפירה נמצאו כלי חרס רבים בהם קערות להגשת מזון, כלים מזוגגים בצבעים עזים ומבריקים של ירוק, צהוב וחום, ואף שברי כלים המחקים כלי ייבוא מסין מסוג "פריט" (Frit). לצד כלי הגשת מזון נמצאו סירי בישול וקדרות ואף פנקני אגירה ופיטסים. נמצאו גם נרות שמן, מסננות, שברי

▼ רצפת מבנה בשטח - מבט למזרח

אחרית ימי הביניים - בגולן - מבט מחודש

גלעד צינמון

רכז חינוך וקהילה, רשות העתיקות
gilad.cinamon@gmail.com

צילומים: גלעד צינמון

לשקלי הכסף היהודיים שנטבעו באותו זמן בירושלים. הכתובת, המתחילה על פני המטבע ונמשכת על גבו, קשה ביותר לקריאה, בין היתר בגלל הרישול בו נעשתה וחוסר המיומנות של חורט הרושמה. הקריאה הראשונה של הכתובת קבעה שהנוסח הוא -

פנים: לגאלת

גב: ירושלם קד (או הק)

כלומר "לגאלת ירושלים הקדושה". סיסמה זו תימצתה את האופי התעמולתי של המטבע, וגם גרמה לכך שהמטבע והסיסמה אומצו על ידי ההתיישבות החדשה ברמת הגולן.

בדיקה מחודשת של הכתובת על ידי מומחים העלתה שקריאה סבירה יותר של כתובת הפנים היא "בגמלא" במשמעות של "בעיר גמלא" או "ב'גמלא" במשמעות של "גמלא, שנה ב'".

לגבי הכתובת על גב המטבע לא היו המומחים מוכנים להתחייב, וכך אנחנו במצב שהמילה האחרונה על המטבע של גמלא עדיין לא נקראה ולא נאמרה.

ידועים היום אחד-עשר מטבעות מהטיפוס שנטבע בגמלא. שבעה מהם נמצאו בחפירה עצמה, ואילו ארבעת האחרים הגיעו למסחר העתיקות. מחקר מטבעות אלה מעלה שנטבעו בסך הכל מרושמת פנים אחת ומשתי רושמות גב. מטבעות אלה לא נמצאו עד כה באף אתר אחר, עובדה המאפשרת לקבוע ברמה גבוהה של וודאות שהמטבעות נטבעו בגמלא. כיוון שנמצאו עדויות לבית מלאכה ליציקת חפצי ברונזה בגמלא, סביר שאף האסימונים לטביעת מטבעות אלה נוצקו בעיר עצמה.

שתי הסוגיות המעניינות ביותר בהקשר למטבעות אלה הן זמן טביעתם המדויק והכתובת שעליהם.

הפרסומים הראשונים קבעו שסביר שהמטבעות נטבעו בזמן המצור של אספסיאנוס, בין סוף אלול לסוף תשרי 67 לספירה, ואילו הסברה החדשה יותר מציעה שהם נטבעו בזמן ההסגר של אגריפס השני, שנמשך כשבעה חודשים עד בואו של אספסיאנוס.

שתי הסברות מניחות שהסיבה לטביעתם הייתה לצרכי תעמולה יותר מאשר לצרכים כלכליים.

דגם הגביע על פני המטבע מבהיר שהוא נעשה כחיקוי

המילה האחרונה על המטבע של גמלא

דני שיאון

רשות העתיקות
dsyon@atikot.onmicrosoft.com

שמריה גוטמן (1909-1996) וגמלא

צביקה יבור
yavor_n@k-h.org.il

שמריה גוטמן נחן בחוש סיירות מעולה. הוא טייל בארץ לאורכה ולרוחבה. לימד והדריך בטיולים וסמינרים בחוגים ומסגרות שונות.

שמריה היה חוקר מצדה הישראלי הראשון. הוא זה שיזם והשתתף בסקר הארכיאולוגי הגדול שנערך שם בין השנים 1955 עד 1956.

למעשה, שמריה הניח את הבסיס לחפירה הארכיאולוגית הגדולה של יגאל ידן במצדה ואף ניהל שטחי חפירה באתר.

גולת הכותרת של מפעליו של שמריה היא חפירות גמלא שהחלו ב-1976. חרף ממצאי המלחמה המרתקים שנתגלו, שמריה שאף לגלות וללמוד את חיי היום-יום בעיר.

אישיותו של שמריה הייתה סוחפת ומלהיבה כדי כך שהגורמים המעורבים בחפירה היו מגוונים, ונמנו על כל מרכיבי החברה בישראל ובחו"ל.

▲ שמריה גוטמן, 1987 | באדיבות ארכיון הגולן

הנמל הפנימי, שטח A:

מיד עם תחילת החפירה נראו שרידי קירות, שמהותם אינה ברורה. הקרמיקה ברובה תוארכה לתקופה הביזנטית, האומאית והעבאסית. בעומק של כ-70 ס"מ התגלתה אבן גבול מבטון, בעלת צורה קונית, בגובה 54 ס"מ. האבן נטתה על צידה ומתחתיה נמצאו שפכים מודרניים, שכללו מצבור גדר תיל ושפורפרת ריבה צה"לית. חומר הרבדה (או מילוי) טבעי של חומר הומוגני נמצא בריבוע נוסף, ועל כן הוחלט לבצע חתך של 4x4 מ', בחלק הניצב לשובר הגלים. את החתך ביצע כלי מכני לעומק של כ-3.5 מ'.

החתך, הפן הפנימי של שובר הגלים שהתנשא לגובה של 2.50 מ' מבסוסו, נוקה ודוגמאות מהשכבות השונות נשלחו לבדיקות בצרפת ובספרד.

בחתכים הצפוניים-מערביים, ובעיקר בדרומיים-מערביים, מצינו סימנים ברורים שבוצעו בעבר על ידי א' רבן ואפילו יתד סימון, שנשארה במקומה לאחר אותה בדיקה.

אזור הציבורי והמגורים, שטח B:

לאחר עבודת בירוא מסיבית של סבך הקנה והפטל, אותרו פריטים ארכיטקטוניים שנראים כמבני מגורים. באזור זה נמצאו שרידי קירות וחלקי רצפות שלא ניתן עדיין לברר את מהותם באופן מדויק. החרסים שנאספו שייכים לתקופות הביזנטית, האומאית ותחילת העבאסית.

שרידי אבן סף וקיר של חלק ממבנה ציבורי/בית כנסת, נמצאו לאחר בירוא מסיבי של הצמחייה. בקרבת מקום כ-15 מ' מזרחה נמצאו קירות שהיוו את הנדבך הדרומי של מבנה ציבור. במרכזו של הקיר שכיוונו הכללי מזרח-מערב נמצאה בימה בגודל של כ-2 מ"ר שבבסיס רצפתה נמצאו ריחי חמור' בשימוש משני.

בחודשים נובמבר-דצמבר 2015 נערכה עונת החפירות הראשונה בחוף כורסי. החפירה על שם "אברי צ'וי" (Avery-Tsui), נוהלה על ידי ד"ר ח' כהן, בליווי מדעי של פרופ' מ' ארצי ממעבדת האטר במכון ללימודי ים ע"ש רקאנטי, אוניברסיטת חיפה.

חוף מהחפירה הארכיאולוגית נערכו מחקרים סביבתיים וגיאומורפולוגיים על ידי מדענים מצרפת, ישראל וספרד. בחפירה השתתפו סטודנטים לתארים מתקדמים מהחוג לציוויליזציות ימיות באוניברסיטת חיפה, סטודנטים מסין, מתנדבים מטיוואן, רוסיה, אנגליה, ארה"ב ומרחבי הארץ.

האתר הארכיאולוגי 'חוף כורסי' ממוקם בשולי הגולן המערבי ולחופה המזרחי של הכנרת, כ-1 ק"מ צפונית-מערבית לגן לאומי כורסי ובתחומי שמורת חוף כורסי. המתחם כולו הוכרז בשנת 1980 כשמורת טבע. ההנחה רווחת היתה שמדובר ביישוב 'כורסי', המוזכר בתלמוד או בארץ הגדריים 'גרסיים', המוזכרת בברית החדשה כמקום בו ישו ביצע את הנס בו גירש שדים והעבירם לעדר חזירים שטבעו באגם (מתיא 8:28; מרק 5:12; לוקס: 26:28-27). (Matt.8:28; Mark 5:1-2 and Luke 8:26-27)

על קיומו של יישוב עתיק במקום, בצפון מזרח חוף הכנרת, היה ידוע כבר בשנות השישים. מ' נון מקיבוץ עין גב ערך סקר באזור בעזרתו של פרופ' א' רבן מאוניברסיטת חיפה ופרופ' ד' אורמן. הם מצאו שרידים של שובר גלים גדול, ובמרחק לא רב נמצאו שרידים של בריכת דגים, שרידי מגדל עגול ואבן סף מבזלת ששויכה לבית ציבור או בית כנסת.

בשנת 2010 נערך בחוף כורסי סקר נוסף מטעם רשות העתיקות ברשות א' זינגבוים שגם בו נצפתה אותה אבן.

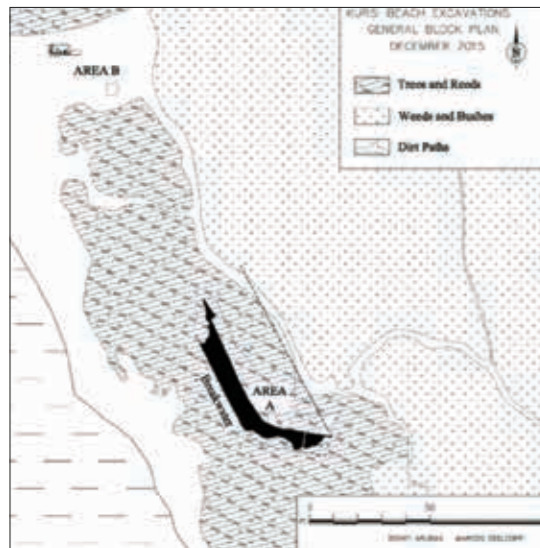
החפירה ב-2015 התמקדה בשני אזורים: בחלקו הפנימי של שובר הגלים, הנמל הפנימי, ובאזור בו התגלו שרידים ארכיטקטוניים, שהצביעו על אזור מגורים ומבני ציבור.

חוף כורסי: עונת החפירות הראשונה

חיים כהן ומיכל ארצי
המכון ללימודי ים ע"ש רקאנטי
אוניברסיטת חיפה
michal.artzy@gmail.com

צילומים ואיורים: באדיבות אוני' חיפה

▶ הפן המזרחי של הנמל הפנימי
 ▼ תוכנית אתר החפירות בחוף כורסי 2015

הכתובת:

במרכזו של החלק הצפוני של B2, התגלה לוח שיש בהיר שמידותיו 1.25 מ' אורך ו-0.70 מ' רוחב, 0.08 עובי. הלוח נמצא בעומק של כ-1 מ' מתחת לשכבה צפופה של צמחייה. הכתובת נמצאה בכניסה ומצפון ל'בימה' בתוך מבנה שכנראה שימש כבית כנסת. על הלוח חקוקות 8 שורות בארמית ובעברית. הכתובת מתחילה במילים "זכרון לטוב" ומסתיימת במילה "אמן". לוח השיש, שנשבר לכ-20 שברים, משולב ברצפת אופוס סקטילה. הכתובת מחזקת את ההנחה שמבנה זה הינו חלק מיישוב יהודי בשולי הגולן המערביים לחוף הכנרת בתקופה הביזנטית/אומאית.

▶ ניקוי הכתובת

▲ סמרה - קו צפוני | צילום: ערן מאיר

בסמוך לקיבוץ האון וליד אנדרטת הטייסים התורכים. המקורות הכתובים העוסקים בנושא אינם מפורטים דיים ולא תמיד ברור מתי ולאיזה צורך נבנו ביצורים אלו. לא תמיד ברור האם מדובר במפעל בנייה אחד או שמא בכמה שלבים.

דרך נוספת לבחון את תמונה היא בכלים ארכיאולוגיים. חוקר העתיקות הישראלי אמנם מגדיר כמצא ארכיאולוגי רק מה שנעשה או נבנה לפני שנת 1700, אולם בשנים האחרונות ישנה מגמה בעולם המחקר לאמץ שיטות ארכיאולוגיות גם בחקר העת החדשה.

בהרצאה אבקש להראות כי אין מדובר במערכת שנבנתה בשלב אחד, אלא בכמה שלבים המתמודדים עם איומים צבאיים שונים. תוצג השוואה טיפולוגית ממנה עולה, כי מחסום הקוביות כלל אינו מנדטורי, אלא נבנה על ידי הסורים בזמן ובנסיבות שונים לחלוטין. זאת בשילוב ניתוח קרקע במתודה הצבאית.

▶ עמדת פילבוקס מנדטורית במצפור נגב כנרת | צילום: ערן מאיר

ביצורים מנדטוריים בגולן ושוליו - מבט ארכיאולוגי על היסטוריה עכשווית

ערן מאיר

המכון לחקר הגולן
 eranmeir02@gmail.com

▼ מסכת פאן | צילום: באדיבות המכון הארכיאולוגי, אוני חיפה

תמונה מלאה ודרמטית יותר לשינוי העצום שחל בנופה העירוני של סוסיא במחצית השנייה של המאה ה-1 לספירה, עם עליית הנצרות וכתוצאה מרעיית האדמה של שנת 363 לספירה.

ואולם, עיקר ההפתעה נכונה לנו דווקא מחוץ לשערי העיר, לאורך האוכף המוליך אל שערה במזרח. בין עונות החפירה המרכזיות מתרכזת המשלחת בחפירת שלושה מוקדים עיקריים בשטח האוכף:

המאוזוליאום מבנה קבורה מפואר מן התקופה הרומית, הבנוי נדבכי גזית ומשולבים בו פריטים אדריכליים בעלי עיצוב משובח, נחפר ברובו.

מגדל ה"אומגה" שהינו חלק ממכלול אדיר של בנייה, מרמז על התפשטותה של העיר מחוץ לגבולות חומותיה בשיאה במאות הא-ג' לספירה. החפירה כאן אך בראשיתה, אך נדמה כי לפנינו מערך הגנה שהפך מאוחר יותר למכלול בית מרחץ ציבורי רב רושם.

שער מונומנטאלי נחשף מדרומו של מגדל ה"אומגה", ממש מתחת לחפיר ההגנתי שנחצב במרכז האוכף. מפתחו 3.70 מ' ומשני צדדיו הוא תחום בשני מגדלי בזלת איתנים. הבנייה מן התקופה הרומית כאן משובחת וההשתמרות טובה מאוד.

בחלקו העליון של המגדל המערבי נתגלה אחד הממצאים המרתקים ביותר של התקופות הקלאסיות שנתגלו אי פעם בארץ: **מסכת הברונזה המתארת את האל פאן.**

המסכה עשויה ביציקה איכותית במידות של 28 על 30 ס"מ ומשקלה למעלה מ-5 ק"ג. פאן מתואר כנער שמבין בלוריות שערו בולטות צמד קרני עז, גדילי תיש לסנטרו, פיו פתוח ומבטו טרגי עד מטיל אימה. בהיות המסכה יחידה מסוגה בעולם, היא הוכרזה כאחד מעשרת הממצאים הייחודיים של עולם הארכיאולוגיה לשנת 2015 בכמה כתבי עת מובילים. פולחן אלי הטבע דוגמת פאן או דיוניסוס בא לידי ביטוי בממצא ייחודי זה. הימצאותה של המסכה מחוץ לחומות העיר, מרמזת על האפשרות לקיומו של מתחם פולחני בסמוך לדרך הראשית המוליכה אל שערה המרכזי של העיר.

בחודשים אלה החלה רשות הטבע והגנים בפיתוח גן לאומי סוסיא על בסיס חפירות המשלחת. סלילתה של הדרך מצומת עין-גב לגולן ופיתוח האתר יאפשרו ביקורי קהל והפיכת סוסיא לאתר מרכזי בצפונה של הארץ.

▲ מגדל ה"אומגה" באוכף של סוסיא - פוטוגרמטריה ותוכנית

שהובא מן הסביבה. דרך עפר, שרוחבה 4 מ', עברה בין שדות מסוקלים, עלתה על גבי אחת הטרוסות והוליכה אל שער העיר. כ-50 מ' לפני השער רוצפה הדרך באבני שדה. בימות החורף ריצוף זה היה בוודאי נחוץ ביותר. רוחב הדרך יכול לרמז על קיום חוק וסדר בממלכה. חוקרים אחדים הראו שבמקומות שבהם אין חוק וסדר, השקעה בקניית כלי רכב גלגליים אינה משתלמת. כלומר, אין צורך למצוא את חוקת הממלכה, די לראות שישנן דרכים הבנויות למעבר כלי רכב גלגליים כדי להגיע למסקנה שחוק וסדר שוררים בממלכה.

העיר הוקפה בשתי חומות מקבילות: חומה חיצונית צרה יחסית, כשני מטרים רוחבה, והיתה ככל הנראה, לא גבוהה במיוחד; וחומה פנימית, שהתנשאה לגובה רב, רוחבה היה כשישה מטרים וגובהה היה ככל הנראה כגובה בניין בן שלוש קומות. מגדלים, באורך ורוחב זהים של 8 מ', ניצבו במרחק של 20 מטרים זה מזה. ביניהם נבנו תמוכות משני צידי החומה, שהוסיפו כשני מטרים לעובי החומה. בצד הצפוני של העיר, המקום הנגיש ביותר אל החומות, נבנתה חלקקה שצופתה בגיר כתוש.

בניגוד למגידו וחצור, שנבנו אבני גיר, בית צידה נבנתה כולה אבני בזלת, שנשחקות פחות ועמידות יותר בפגעי מזג האוויר. לכן, שלא כמו חצור או מגידו, שלהן מספר שכבות בנייה בתקופת הברזל - בבית צידה אובחנו רק שתי שכבות בנייה. שכבה VI שנבנתה בסוף המאה ה-11 או בתחילת המאה ה-10 ונהרסה בערך בשנת 920 לפנה"ס, ושכבה V, שנבנתה זמן קצר לאחר מכן והתקיימה עד שנת 732 לפנה"ס.

השרידים של שכבה VI כוללים את שתי חומות העיר, שער העיר שהולך ונחשף עתה, ארמון מטיפוס בית חילאני ובניין ממגורות, מהסוג שנתגלה בתל הדר, אבל הרבה יותר גדול. הצירוף של שער עיר, ארמון ליד השער ובניין ממגורות - גם הוא עדות מובהקת לשלטון חוק וסדר. השליט, שמושב שער ארמון, נמצא בקרבת מקום לסמלי שלטון אחרים: שער

החפירות החלו לפני כ-30 שנה מטעם המכון לחקר הגולן ואוניברסיטת חיפה בראשותי. מאז, כמעט ללא יוצא מן הכלל, נערכות באתר עונות חפירה שנתיות בנות 6 שבועות כל שנה. משנת 1991 הבית האקדמי של החפירות הועבר לאוניברסיטת נברסקה בארה"ב. באותה שנה הוקם גם הקונסורטיום לחפירות בית צידה ובו כ-20 אוניברסיטאות ומכללות מרחבי העולם. מדי שנה מגיעים כמאה סטודנטים ואנשי סגל חברי הקונסורטיום לביצוע החפירות.

בית צידה נוסדה בסוף המאה ה-11 או בתחילת המאה ה-10 לפני הספירה כעיר בירה של ממלכה ארמית ששמה השתמר במקרא בשם גשור. השם גשור לא נשמע כשם ארמי במיוחד ונראה שהוא שיבוש עברי לשם ארמי כלשהו. לפני מספר שנים הציע החוקר אדוארד ליפינסקי שהשם המקורי היה גת. זאת על פי בראשית י', כ"ג: "ובני ארם עוץ וחול וגתר ומש".

מה היה שם היישוב בתקופת המקרא? ספר יהושע י"ט, ל"ה, משמר זיכרון של ארבע ערים סביב הכנרת והן צר, חמת, רקת וכנרת. ראשונה ברשימה היא צר ומיקומה בראש הרשימה בא, ככל הנראה, משום גודלה. היות ובית צידה היא האתר המקראי הגדול ביותר סביב הכנרת, שמה בתקופה המקרא היה צר.

החפירות והמחקרים מציעים שהעיר לא התפתחה בדרך אורגנית מכפר לעיירה, ומעיירה לעיר ולבסוף לעיר בירה, אלא מיד עם בנייתה היא נוסדה לשמש עיר בירה. עובדה חשובה זו מקנה לבית צידה ייחוד רב. במרחב שבין דמשק לבין מצרים היו מספר ממלכות קטנות ולהן ערי בירה. להוציא את בית צידה, בירת ממלכת גשור, לא שרדה במרחב הגדול הזה אף עיר בירה, ששרידיה מאפשרים היום חפירה ארכיאולוגית.

במקורה היתה הגבעה, שעליה נוסדה העיר, גבעת טרשים זרועה בסלעי בזלת גדולים וכבדים. על מנת להכשירה למגורים, הוקפה הגבעה בטרסות אבן שמולאו בעפר

חפירות בית צידה

רמי ערב

אוניברסיטת נברסקה

אומה, ארה"ב

rarav@unomaha.edu

יוצאים מסוסייתא - האל פאן ושאר חידושים בעיר ומחוץ לשעריה

מיכאל איזנברג

המכון לארכיאולוגיה ע"ש זימון
אוניברסיטת חיפה
aizen@research.haifa.ac.il

העיר העתיקה סוסייתא, שנוסדה על רמתו של הר כ-2 ק"מ ממזרח לכנרת, נחפרת בידי משלחת ארכיאולוגית מטעם המכון לארכיאולוגיה שבאוניברסיטת חיפה החל משנת 2000. ביולי 2016 מתוכננת להיערך העונה ה-17.

מחקרי השדה של השנים האחרונות במרומי ההר, בשטח שבאוכף ההר וסקרים בסביבת ההר, מאפשרים מבט מחודש על דמותה העירונית של העיר הראשה בדרום ובמרכז הגולן בתקופות ההלניסטית והרומית.

סיום חפירתה של הבזיליקה הרומית וכן שרידים הלניסטיים שקדמו לה, קטע מרחוב העמודים החוצה

את העיר והמשך החפירות בבית המרחץ הציבורי הגדול, שנבנה על גבי המצוק הדרומי - מאפשרים הצצה לא רק לימי השיא במהלך התקופה הרומית, אלא גם לימי ייסודה של העיר בתקופה ההלניסטית.

פריטים אדריכליים מן התקופה ההלניסטית מן הסדר הדורי, שנתגלו במהלך העונה האחרונה (קיץ 2015) בשימוש משני, עשויים לרמוז על מקדש בן התקופה שניצב בשטח בו נבנתה מאוחר יותר הבזיליקה הרומית.

חלקי פיסול רומי משובח בשיש, שנתגלה בין הריסות בית המרחץ שחרב ברעש 363 לספירה, מאפשרים לנו להציע

העיר ומבנה הממגורות שנועד לאיסוף וחלוקת מיסים. שער העיר הוא המוסד הציבורי הנזכר ביותר במקרא. הוא לא רק פתח הכניסה אל העיר, אלא גם המרכז השיפוטי והמרכז השלטוני של הממלכה. כאן ישבו זקני העיר ושפטו את העם. כאן נערכו קניות ומכירות של קרקע ורכוש. בבמות שנבנו בשער העיר היה המרכז הפולחני של העיר, ולכאן הובאו מנחות לאלה הממלכה ולכוהנים.

הסיבה להרס שכבה VI אינה ידועה. ישנם כמה מועמדים לגרימת ההרס: מסע שישק, כיבוש וסיפוח הממלכה ע"י ממלכת ארם דמשק, רעידת אדמה חזקה ואולי סיבה שעדיין לא עמדנו על מקורה. כל אחד מגורמים אלה אפשרי ואין עדות חד משמעית לאף אחד מהם.

זמן לא רב אחרי ההרס התחדש היישוב בבית צידה (שכבה V) אבל עם כמה שינויים בולטים. שער העיר הועתק כ-20 מ' צפונה ונבנה בסגנון מונומנטאלי.

השער הכיל שער חיצוני, חצר פנימית רחבה ושער פנימי, בו 4 תאים ארוכים. ארבעה מגדלים עמדו בפנינות השערים, כאשר המגדל הצפוני-מזרחי הוא הגדול מכולם. ארמון השליט המשיך להתקיים אבל בשלב מאוחר יותר נחצה חדר הכס, הממוקם במרכז הארמון, לשניים על ידי קיר חוצץ. שינוי זה משקף כנראה ירידה בתפקיד השליט, וייתכן שמשמעותו היא סיפוח הממלכה לממלכת ארם דמשק.

שכבה V באה לקיצה עם הכיבוש האשורי בשנת 732 לפנה"ס. במשך כמה מאות שנים העיר עמדה בשיממונה. היישוב התחדש עם תחילת התקופה ההלניסטית, והתושבים החדשים בנו כפר גדול על גבי הריסות העיר. הממצא בכפר מצביע על קשרים הדוקים עם ערי החוף הפיניקי. רוב התושבים עסקו כנראה בגידול פישתן לתצרוכת הטקסטיל

הפיניקית. מקדש קטן לאלה עשתורת נבנה על גבי הריסות השער. בשנת 200 לפנה"ס עבר השלטון המרכזי מהמלכים הפתולמאים המצריים לידי המלכים הסלווקים הסורים. כלכלת היישוב כמעט שלא נפגעה מהמעבר, והתושבים השיכו את קשריהם הדוקים עם ערי החוף הפיניקי.

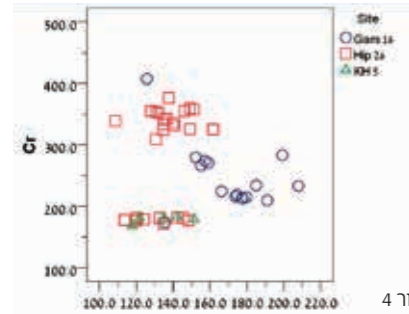
כמאה שנים לאחר מכן, בשנת 100 לפנה"ס בקירוב, חל מהפך בחיי התושבים, כשהגליל והגולן נכבשו על ידי החשמונאים. מרבית התושבים, אם לא כולם, נטשו וככל הנראה חזרו לפיניקיה. לאחר כ-60 שנה התיישבו במקום יהודים, שהובאו לשם ע"י הורדוס. כלכלת היישוב השתנתה. במקום גידול פישתן עסקו התושבים החדשים בדיג. עשרות משקלות עופרת, קרסים, מחטים ארוכות ועוגני סירות שנמצאו בחפירות מעידים על השינוי היסודי הזה. בבתי הפיניקים הנטושים התיישבו יהודים, ובתים חדשים נבנו בתוכנית מתאר חדשה.

המטבעות שנמצאו ביישוב היהודי מעידים, שתושבי בית צידה לא השתתפו במרידות נגד הרומאים, לא במרד הגדול הראשון ולא במרד בר כוכבא. היישוב היהודי המשיך בקיומו עד המאה ה-4 לסה"ל, ואז ניטש. הסיבה לנטישה היתה כנראה רעידת האדמה החזקה, שגרמה לסחף של גדות הירדן ולהתרחקות קו החוף דרומה.

כותרת דורית מהמקדש הרומי | צילום: חנן שפיר

בית צידה במאה ה-8 לפנה"ס | ציור: בלו בלאגי

איור 4

גבולות אדמיניסטרטיביים והמפגש הכלכלי-חברתי בין קבוצות אתניות שונות.

יוצגו נתונים השופכים אור על הקשרים בין הגולן והגליל, שהיה בעיקר חד-כיווני: מהגליל לגולן. השוואה בין-אזורית של קבוצות ההרכב בין המחוזות השונים בגולן ובתוכם, מצביעה על כך, שאותן קבוצות הרכב מצויות בעיקר באזורים הקרובים זה לזה מבחינה גיאוגרפית.

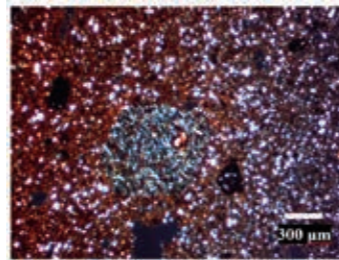
נדון מחדש במספר סוגיות, כגון השימוש בכלי חרס לקביעת גבולות בין מחוזות, הקשר בין הפוליס, סוסיא, והכפרים בדרום הגולן ומרכזו ובין יהודים לנוכרים.

בתקופה הרומית הגולן היה אזור מפגש של קבוצות אתניות שונות. בנוסף היה הגולן מחולק לאזורים אדמיניסטרטיביים שונים, שהיו ברובם בחפיפה לחלוקה האתנית של אוכלוסיית הגולן. בשל המקורות הספרותיים הדלים בנושא, ישנה חשיבות רבה למחקר הארכיאומטרי שמאפשר להבין את היחסים החברתיים-כלכליים בגולן בתקופה זו. בהרצאה נדון בקשרים החברתיים-כלכליים בגולן בתקופה הרומית בין האזורים המנהליים השונים ובין קבוצות אתניות שונות, באמצעות מחקר של כלי חרס מקומיים נפוצים (איור 1).

על מנת לבחון את אופי המסחר והקשרים דרך כלי החרס, נבדקו בבדיקה כימית - instrumental neutron activation analysis - (איור 3) ומיקרוסקופית (מיקרומורפולוגית, איור 4) מאות שברי כלים, בעיקר כלי בישול וקנקנים, מאתרי ייצור (איור 2) וצריכה. בשיטות אלו ניתן לאפיין את הכלים שנעשו בכל אתר ייצור או לקבוע אזור גיאוגרפי מצומצם של הייצור ולעקוב אחרי הסחר שנעשה בכלים.

המחקר על שני סוגי הכלים מאפשר הבנה עמוקה יותר של דפוסי מסחר שונים. ממצאי המחקר, הן הארכיאולוגי והן האנליטי, שופכים אור על תקופות הייצור של הכלים, טיפוס הכלים שנוצרו, חומרי הגלם ששימשו לייצור בכל אתר ותפוצת הכלים. כל אלה מאפשרים דיון בנושאים כמו

איור 3

איור 1

איור 2

יחסים חברתיים-כלכליים בגולן בתקופה הרומית

מיכאל אזבנד

המכון הארכיאולוגי ע"ש זינמן
אוניברסיטת חיפה
begiberger@yahoo.com

▲ דולמן טנק' בשלוחה בין הנחלים יהודיה ובתרא צילום: דודי בן עמי, 1970

במהלך מאה שנות מחקר נחפרו בגולן ובגליל העליון עשרות דולמנים. ברובם המכריע לא נמצא כל ממצא. בולט במיוחד העדר כמעט מוחלט של עדויות לקבורה אנושית בדולמנים. כתוצאה מכך התפתח דיון באשר לעצם שימושם של הדולמנים כאתרי קבורה, והגישה המקובלת במחקר רואה בהם אתרי קבורה סימבולית בלבד.

בעונת החפירות 2014, זיהתה המשלחת הארכיאולוגית המשותפת לאוניברסיטה העברית, למכללה האקדמית תל חי ולרשות העתיקות, בניהולם של גונן שרון ואורי ברגר, דולמן מסוג אשר עד כה לא היה מוכר במחקר.

זהו דולמן עצום מימדים, המשקיף אל עמק החולה ומורכב מתא קבורה מרכזי גדול ומארבעה תאים קטנים יותר, המאוגדים בטומולוס אדיר ובראשו אבן קירוי במשקל של למעלה מ-50 טונות! חפירתו של דולמן זה הניבה מגוון ממצאים עשיר, אשר יש בהם כדי לשנות את תפיסותינו אודות שימושם ואופיים של הדולמנים באזורנו.

שדה הדולמנים של שמיר

אורי ברגר ורון שרון
רשות העתיקות
begiberger@yahoo.com

חקר הדולמנים בלבאנט, לאור ממצאים חדשים וייחודיים מחפירה ראשונה בשדה הדולמנים המגה-ליתיים סביב קיבוץ שמיר, מעלה חידושים.

ידועותינו כיום, לאחר 150 שנות מחקר במרחב המזרח תיכוני, מאז תיאור הדולמן הראשון, מעטות. קיימת מחלוקת באשר לשאלות, כגון: מי היו בוני הדולמנים? מתי נבנו? למה שימשו מבני ענק אלה? החפירות והסקר בשדה הדולמנים של שמיר והתגליות החדשות - מאפשרים לנו לשפוף מעט אור על אותה תרבות קדומה ומסתורית, אשר תוך הרמת אלפי סלעי בזלת כבירים, שינתה את נוף הקדומים באזור ללא היכר.

מקובל לתארך את הדולמנים, שמצפון לנהר הירמוך, לתקופת הברונזה הביניימית. במחקר הארכיאולוגי מקובל לראות בתקופה זו ימי ביניים - מעין תקופת אופל, החוצצת בין קריסת התרבות האורבנית הראשונה של הברונזה הקדומה ובין התקופה של טרום הקמת ערי המדינה ותרבות התילים הגדולים של הברונזה התיכונה. בהיעדר יישובים משמעותיים, נחשבו תרבויות הברונזה הביניימיות לחברות נודדות, קטנות, פסטורליסטיות, שבטיות ופרימיטיביות.